

Voorlichting in de laatmoderne samenleving: over de grenzen van het 'poldermodel' in de informatievoorziening

**Petra Schedler
en Folke Glastra**

Petra Schedler en Folke Glastra zijn verbonden aan de afdeling Opleiding en Voorlichting in Organisaties van de Universiteit Leiden. Ze houden zich bezig met onderwijs en onderzoek op het gebied van het interculturaliseren van arbeidsorganisaties en de rol van leren en communiceren daarbij.

Adres: Universiteit Leiden
Wassenaarseweg 52
2333 AK Leiden

Samenvatting

In de voorlichting(skunde) in Nederland is het 'poldermodel' sinds een aantal jaren dominant. Overleg en samenwerking, redelijkheid en openheid, en respect voor de onderlinge verschillen: in deze bijdrage wordt dit model kritisch tegen het licht gehouden. Daarbij wordt gebruikgemaakt van het veldtheoretisch perspectief op voorlichting. In het licht van de ontwikkelingen in de laatmoderne samenleving sluiten wij af met een pleidooi voor een meer reflexieve benadering van voorlichting.

Van programma naar proces: zo kunnen we in grote lijnen de ontwikkeling in de voorlichtingskunde in Nederland in de afgelopen twee decennia typeren. Lag tot in het begin van de jaren tachtig de nadruk op methodiek en planning; eind jaren negentig wordt voorlichting niet langer in de eerste plaats gezien als een kwestie van strategie, maar vooral van samenwerking. Er wordt in dit verband gesproken van bijvoorbeeld de 'sociale netwerk benadering' (Weenig 1991), het 'platform perspectief' (Röling 1994a) en 'participatieve benadering' (Engel 1994). Onderlinge verschillen daargelaten, vatten wij deze procesbenaderingen van voorlichting samen met het begrip 'poldermodel'.

Dit typisch Nederlandse begrip hebben wij ontleend aan de sociaal-economische orde waar werkgevers, werknemers en overheid onderhandelen over loonmatiging, lastenverlichting en arbeidsvoorwaarden. Dit onderhandelingsproces vindt plaats tussen spelers die vanuit verschillende achtergronden en posities, om uiteenlopende redenen en met vaak onderling afwijkende doelstellingen een ruilrelatie met elkaar aangaan. Betrokkenheid, gelijkwaardigheid en gezamenlijke verantwoordelijkheid zijn hierbij cruciale begrippen. Dit sociaal-

economische overleg- en samenwerkingsmodel is bejubeld en heeft de interesse van veel buitenlandse delegaties gewekt. Toch wordt in toenemende mate gewezen op de beperkingen van het poldermodel en de relativiteit van het succes ervan, zelfs door betrokken (oud-)bewindslieden en sociale partners.

Ook in de voorlichtingskunde worden de mogelijkheden van het poldermodel nogal eens overschat en is voor de blinde vlekken en knelpunten ervan weinig aandacht (maar zie Van Woerkum en Adolfs 1998). In deze bijdrage brengen wij de tekortkomingen en de problemen ervan in kaart. Wij gaan eerst in op de opkomst en de aspecten van het poldermodel in de voorlichtingskunde en op de verschillen met het traditionele transmissiemodel. Vervolgens formuleren wij onze kritiekpunten op het poldermodel en daarbij maken we gebruik van het veldtheoretisch perspectief op voorlichting (Schedler, Glastra 1998a). Daarna plaatsen wij onze kanttekeningen en bevindingen in de context van het denken over de laatmoderne samenleving. Tot slot komen wij tot de conclusie dat ontwikkelingen binnen die context vragen om een andere conceptualisering van voorlichting. Wij pleiten voor een reflexieve benadering.

1 Van transmissiemodel naar poldermodel

Het poldermodel in al zijn varianten is een reactie op meer instrumentele benaderingen van voorlichting, die wij typeren met het begrip 'transmissiemodel'. Om inzicht te verschaffen in de opkomst en de aspecten van het poldermodel geven we eerst een summier beschrijving van het transmissiemodel.

Het transmissiemodel

In het transmissiemodel wordt voorlichting opgevat als een communicatieve handeling met een episodisch karakter, waarin een zender zich met een min of meer eenduidige boodschap tot beoogde ontvangers richt. Problemen en hun oplossingen worden gepresenteerd als gegeven grootheden en alleen vormen, presentatiewijzen en methoden worden als variabelen beschouwd (bv. Katus 1984, 255; Van Woerkum 1984, 15).¹ Het transmissiemodel is in sterke mate gebaseerd op het 'planned change'-denken; gedragsveranderingen moeten en kunnen van boven- en van buitenaf door middel van aantrekkelijke, methodische en adequate pro-

grammering worden aanbevolen, op gang gebracht en versterkt. Er is sprake van een lineaire opvatting van communicatie: voorlichting bestaat uit eenzijdige informatieoverdracht, die min of meer geïsoleerd plaatsvindt. Het primaat wordt gelegd bij de cliënt; diens belang moet zoveel mogelijk vooropstaan (Van Gent 1990, 9). Belangentegenstellingen en machtsverhoudingen tussen opdrachtgever en voorlichter, voorlichter en doelgroep of voorlichtingsorganisaties onderling verdwijnen hierdoor uit het zicht.

De opkomst van het poldermodel

Onder meer door de intrede van de notie van het 'sociale dilemma' (bv. Van Meegeren 1989; Klандermans en Seijdel 1991) komt de praktische bruikbaarheid van het transmissiemodel in de voorlichtingskunde op lossere schroeven te staan. Maatschappelijke problemen worden steeds complexer van karakter en brengen in toenemende mate tegenstellingen tussen het collectieve belang en die van publieksgroepen met zich mee. Het 'planned change'-denken wordt gaandeweg vervangen door het 'negotiated change'-denken. Deze ontwikkeling wordt versterkt door de 'interactieve wending'² in het ontwerpen en implementeren van beleid. Probleemdefinities en de mogelijke oplossingen daarvoor staan niet langer bij voorbaat vast en kunnen niet meer uitsluitend worden bepaald door een maatschappelijke elite of worden gebaseerd op een maatschappelijke consensus: er moet stevig over onderhandeld worden en de uitkomst van die onderhandelingen is onzeker. In communicatietheoretisch opzicht betekent dit, dat het stimulus-responsmodel concurrentie heeft gekregen van andere modellen, zoals het intermediaire-variabelenmodel (Kok e.a. 1992) en het handelingstheoretisch model (Bosman e.a. 1989). In zijn algemeenheid bestaat de vernieuwing van deze modellen erin, dat de cliënt in zijn sociale, economische en culturele context wordt geplaatst. Overeenkomsten en contacten tussen cliënt en voorlichter worden van groter belang geacht voor het welslagen van voorlichtingsprocessen dan de technische competentie van de voorlichter (Weenig 1991, 116). Ontvangers worden niet langer uitsluitend als interventieobjecten gezien, maar ook en vooral als bronnen van relevante kennis en informatie. Hun participatie en mondigheid is een belangrijke voor-

waarde voor het welslagen van de voorlichting geworden (Röling 1994b).

Aspecten van het poldermodel

Het poldermodel in de voorlichtingskunde verwijst naar een proces waarin partijen met verschillende belangen en doelstellingen in onderhandeling over de gezamenlijke inzet of de uitruil van hulpbronnen, komen tot de definitie en de aanpak van een probleem. Het model is gebaseerd op een zekere mate van ordening in de sociale en culturele verhoudingen, in de 'spelsituatie'. Hoewel de spelontwikkeling nooit volledig te voorzien is, en meer en minder prettige verrassingen intrinsiek deel uitmaken van het spelen, gaan de deelnemers ervan uit dat de voornaamste regels vastliggen, dat de belangrijkste krachten in het spel bekend zijn en dat dit spel een zekere autonomie heeft ten opzichte van andere maatschappelijke spelen.

Het poldermodel gaat uit van een gezamenlijke verantwoordelijkheid. Spelers worden geconceptualiseerd als handelende subjecten die bereid zijn om rond de tafel te gaan zitten, omdat er voor alle betrokkenen relevante, maar meestal verschillende belangen op het spel staan. Zij zien de noodzaak van overleg in, voelen zich betrokken bij de thematiek en bij de uitkomsten van het overleg, onderkennen het nut van compromissen en houden zich aan de afspraken die zijn gemaakt. Het poldermodel is gebaseerd op de redelijkheid van spelers; van hen worden matiging en zelfdiscipline verwacht. Gretigheid, het directe gewin en de ongebreidelde gebiedsuitbreiding verdragen zich niet met 'hoor en wederhoor', met aandacht voor en onderhandeling over elkaars invalshoeken, problemen en oplossingen.

In het poldermodel staat het win-windenken centraal. De veronderstelling hiervan is dat de ruil uiteindelijk geen verliezers kent en dat alle spelers delen in de winst. Met het poldermodel wordt verondersteld, dat alle spelers even vaardig en mondig zijn. Zij kunnen en willen opkomen voor hun belangen en zijn in staat hun opvattingen adequaat te verwoorden, schuwen de discussie niet en zijn de strategie van het overleg tot op zekere hoogte meester. Ook representatie behoort tot het poldermodel. Spelers participeren zelden op persoonlijke titel in een voorlichtingsproject, maar doen dit meestal namens een achterban: een bedrijf, een afdeling, een

organisatie, een beroepsgroep, een vereniging of een pressiegroep. Overleg wordt een 'Poolse landdag' als er te veel deelnemers zijn. In beperkte kring is de kans groter dat men tot overeenstemming komt omtrent probleemdefinitie, taakverdeling en werkwijze.

Verskil en overeenkomst

Hoewel het transmissiemodel in de voorlichting nog niet is verlaten, kan het poldermodel beschouwd worden als een alternatief voor het 'planned change'-denken. Het belangrijkste verschil tussen beide modellen is, dat het bij het poldermodel niet langer gaat om een innovatie die van buitenaf een sociaal systeem binnendringt, maar om de probleemoplossende activiteiten van dit systeem zelf (Van Woerkum en Adolfse 1998, 13).

De overeenkomst tussen beide praktijkmodellen is echter frappant. Zij zijn gebaseerd op maakbaarheidsnoties en zij zijn gericht op de rol van de 'change'agent, die ofwel vooropgezette veranderingen moet introduceren, vertalen, versnellen of verspreiden danwel bepaalde groepen moeten bijstaan of begeleiden in hun inspanningen om zich te ontwikkelen en hun belangen te verdedigen (Van Woerkum en Adolfse 1998, 15). De rol van de voorlichter is in het kielzog van de veranderende opvatting over de rol van managers weliswaar verschoven van expert in het transmissiemodel naar facilitator in het poldermodel (vgl. Doorewaard 1998). Beide praktijkmodellen zijn nochtans met hun regels en voorschriften gericht op de rationalisering van het handelen van voorlichters, de elementaire eenheden van wie stilzwijgend wordt aangenomen dat zij 'het spel kunnen maken' of, iets bescheidener, de kwaliteit van het spelen kunnen verhogen, zeker als ze zich receptmatig gaan gedragen. Het probleem is echter, dat op onderdelen gerichte voorschriften vaak hun kracht verliezen in het veelomvattende spel. Maakbaarheid en stuurbaarheid mogen dan omstreden noties zijn geworden, hun inzet en pretentie is voorlichters, ook wanneer zij zich thuis voelen in de polder, tot 'tweede natuur' geworden. Zij hebben onweerstaanbaar de neiging om voorlichting te beschouwen als een interventie, van buitenaf of tegenwoordig meer van onderaf en van binnenuit, waarmee meer adequate, hedendaagse of verantwoorde handelwijzen ingevoerd en gestimuleerd zouden kunnen worden.

Onze conclusie is dat praktijkmodellen op een andere leest geschoeid dienen te worden. Deze conclusie proberen wij aannemelijk te maken aan de hand van ons commentaar op het populaire poldermodel.

2 Kritiek op het poldermodel

Eén van de veronderstellingen van het poldermodel is, dat de participanten in een voorlichtingsproject interesse hebben voor en rekening houden met elkaars uitgangspunten, belangen en achtergronden. Zo wordt van voorlichters, ook door henzelf, verwacht dat zij openstaan voor de problemen en de belangen van publieksgroepen en dat zij informatie hieromtrent gebruiken voor het inrichten van hun voorlichtingsactiviteiten (Van der Zwaard 1998). Het optimistische en naïeve idee dat (deze) professionals op grond van nieuw inzicht in de belangen, posities en standpunten van publieksgroepen, hun vertrouwde probleemdefinities en oplossingsstrategieën bijstellen of vervangen, gaat voorbij aan het feit dat die problemen en oplossingen geworteld zijn en een functie hebben in hun dagelijkse praktijk. Het zijn niet zozeer privé-meningen als wel onderdelen van een institutionele praktijk (o.c., 118). Voorlichters hebben gestudeerd, volgen bijscholingscursussen, doen aan intervisie, bezoeken congressen en houden hun vakliteratuur bij: deze zorgvuldig opgebouwde en onderhouden 'kerncompetenties' laten zij zich niet afnemen, alle samspraak en overleg met de doelgroep ten spijt.

Een ander uitgangspunt van het poldermodel luidt, dat tegenstellingen tussen de professionals die participeren in een voorlichtingsproject, in goed overleg en in een redelijk onderhandelingsproces uiteindelijk te overbruggen zijn. De ruilrelatie die in het poldermodel verondersteld wordt, is echter geen kwestie van 'gelijk oversteken'. Hulpbronnen als informatie, financiën en relaties zijn niet vanzelfsprekend complementaire waren en worden tevens over en weer verschillend gewaardeerd. Zo bestaat er geen ideale 'mengverhouding' tussen enerzijds vakinhoudelijke en anderzijds communicatieve deskundigheid. Uit onderzoek naar de productie van een *soap* ter bevordering van een gezonde levensstijl (Zandvliet 1998) blijkt, dat de betrokken voorlichters alert waren op de inhoud van het televisieprogramma; het overbrengen van de gezondheidsboodschap op een expliciete en verbale manier

stond voor hen centraal. Voor de mediaprofessionals echter stond de menselijke emotie voorop; de gezondheidsboodschap moest op een indirecte manier worden verwerkt en de aantrekkelijkheid van de beelden was van primair belang. Het vinden van een voor beide partijen acceptabele middenweg bleek uiteindelijk ondoenlijk te zijn.

De 'redelijkheid' van het onderhandelingsproces staat tevens onder druk, doordat de beelden en verwachtingen die de betrokkenen bij een voorlichtingsproject van zichzelf en van elkaar hebben en de routines die zij volgen, niet zijn terug te brengen tot louter professionele verschillen. Deze beelden en verwachtingen zijn namelijk nauw verweven met de doelstellingen, werkwijzen en overleg- en verantwoordingsstructuren van de betreffende organisaties. Dit kan leiden tot frictie, onbegrip en patstelling, alle enthousiasme en goede wil ten spijt. Wanneer een organisatie met een 'actiecultuur' (vgl. Van den Broeck 1996, 233 e.v.) een voorlichtingsproject start in samenwerking met een organisatie met een 'modelcultuur' (o.c., 239), kan de botsing tussen deze twee type werkculturen de besluitvorming bemoeilijken. In het voorbeeld van de 'gezondheidssoap' werd de modelcultuur van voorlichters waarin veel vergaderd wordt, processen en structuren in handleidingen vastliggen, beslissingen op harde feiten gebaseerd en hiërarchisch getoetst moeten worden, geconfronteerd met de actiecultuur van mediaprofessionals. In deze cultuur heerst eeuwig tijdgebrek, staat doen voorop, is improviseren aan de orde van de dag en is informatie-uitwisseling niet gestructureerd (Zandvliet 1998). Deze interorganisatiele conflicten leidden tot irritaties en confrontaties binnen elk van de organisaties en deze hadden hun weerslag op het samenwerkingsproces en op de kwaliteit van het voorlichtingsproduct (vgl. McQuail 1994, 193 e.v.).

In het poldermodel wordt tussen de betrokken partijen ten onrechte een harmonieuze relatie verondersteld (Aarts 1998). Hoewel wordt vertrokken vanuit de veronderstelling dat de belangen van spelers niet zonder meer in elkaars verlengde liggen (daarom wordt men immers uitgenodigd aan de onderhandelingsstafel plaats te nemen), wordt desalniettemin verwacht dat overleg de partijen nader tot elkaar brengt of in ieder geval tot (redelijke) afspraken leidt. In een onderhandelingsproces is de kans op begrip en toenadering echter net zo groot

als de mogelijkheid van verwarring en verwijdering (Tennekes 1995). Maar ook wanneer het onderhandelingsproces tot overeenstemming leidt, staat geenszins vast dat de resultaten acceptabel zijn voor de achterban. Uit onderzoek naar de publieke informatievoorziening over het mestbeleid (Frouws 1998) wordt duidelijk, dat een besluit dat in redelijk overleg ontwikkeld is, bij nader inzien bestaat uit de hegemonie van enkele hoofdrolspelers. Overheid, politiek en boerenbelangenorganisaties konden decennialang de landbouwpolitieke zaken regelen zonder te veel bemoeienis van niet-agrarische 'buitenstaanders'. Toen echter de mestproblematiek door milieubeweging, dierenbeschermingsorganisaties en verontruste consumenten stevig op de politieke en publieke agenda was geplaatst, kwam het 'agrarisch bolwerk' onder druk te staan. Als gevolg hiervan resulteerden de beslissingen die het overleg opleverden, niet langer in volgzzaamheid door de achterban. Het leidde tot gemor en openlijke weerstand, en tot verdeeldheid binnen de agrarische belangenorganisaties en de opkomst van rivaliserende boerenactiegroepen. Hieruit blijkt, dat de vraag of het 'vertegenwoordigersspel' kans van slagen heeft, niet alleen afhankelijk is van de kwaliteit van de contacten met de achterban, en van het gezag dat de vertegenwoordigers in eigen kring hebben (zie ook Van Meegeren 1997, 246). Politieke druk en maatschappelijke ontwikkelingen kunnen onvoorzien van doorslaggevende betekenis zijn en de geldigheid van de spelregels beëindigen.

Het poldermodel is gebaseerd op een gelijkheidsillusie. Een overleg- en samenwerkingsproces waarin de betrokkenen altijd verschillen in status, de waarde van hun hulpbronnen, mogelijkheden om de discussie te bepalen, ervaring in participatieprocessen en strategisch inzicht, wordt gekenmerkt door ongelijke machtsverhoudingen. Die verhoudingen zijn mede afhankelijk van de coalities die worden gevormd in de loop van het spel (zie Koppenjan en Rijnveld 1998). Voor geharnaste dissidenten lijkt in het poldermodel nauwelijks plaats te zijn; protest en tegenspraak worden immers gezien als tijdelijke verschijnselen, die in de loop van het onderhandelingsproces langzaam maar zeker zullen verdwijnen. Tevens brengt het model met zich mee dat degenen die niet meedoen, bijvoorbeeld omdat zij niet met de tegenstander aan tafel willen plaatsnemen of omdat ze de regels onvoldoende on-

der de knie hebben of niet aan de toegangsvoorwaarden voldoen, later in een achterstandspositie verkeren ten opzichte van de beslissers in de polder. Een 'herenakkoord' wordt echter niet gesloten door de vrouwen of het voetvolk die het ook aangaat. Voor buitenstaanders worden meestal hoge drempels opgeworpen en zij moeten extra investeringen doen om toegang tot de polder te verkrijgen.

Een risico van het poldermodel is, dat het proces van samenwerking en consensusvorming het zicht op de kwaliteit van het eindresultaat vertroebelt (Zandvliet 1998). Het compromis mag de makers ervan weliswaar tevredenstellen, de beoogde publieksgroep wordt opgezaaid met een verwaterd product waarvoor zij geen waardering weet op te brengen. Een ander gevaar van het poldermodel is, dat de normen en waarden en de onderlinge verhoudingen van de spelers zodanig met elkaar gesynchroniseerd zijn, dat zij blind zijn (geworden) voor de ontwikkelingen in andere velden en voor de problemen die zij in de omgeving van het veld produceren. De 'rust in de polder' is altijd tijdelijk en voorlopig, en kan steeds opnieuw worden bedreigd (Fligstein 1991). 'Samen staan we sterk' kan omslaan in een 'verstikkende omhelzing'; uit het aangehaalde voorbeeld van het mestbeleid blijkt dat harmonie en consensus hebben geleid tot desastreuze gevolgen (Frouws 1998). De bereidheid om over de grenzen van het eigen veld heen te kijken en de opkomst van nieuwe spelers, thema's en belangen in de gaten te houden, en deze serieus te nemen, kunnen zelfgenoegzaamheid, blindheid en autisme voorkomen.

3 Voorlichting in de laatmoderne samenleving

Het poldermodel is, weliswaar met andere middelen, een voortzetting van het traditionele rationaliseringsoffensief dat zo kenmerkend is voor het transmissiemodel. Op de veronderstelling dat het in de huidige, snel veranderende maatschappelijke omstandigheden ook inderdaad mogelijk en profitabel is om dit rationaliseringsoffensief te blijven aanhangen, is veel af te dingen.

In de moderne samenleving kon de voorlichtingskunde zich beroepen op begrippen als planning, controle, evaluatie, efficiency, en zich baseren op het transmissiemodel en het 'planned change'-denken. Deze conceptualisering spoorde met het beeld van één of meer centrale actoren die

in maatschappelijke orderingsvraagstukken (onder meer met behulp van voorlichting) ontwerpend en sturend konden optreden. Dat beeld is langzaam maar zeker verbleekt onder invloed van ontwikkelingen zoals het terugtreden van de overheid, de proliferatie en versnippering van beleidsterreinen en *issues*, de bemoeienis van steeds meer op die gebieden goed geïnformeerde maatschappelijke actoren, en de groeiende twijfel aan de 'grote verhalen' of de universele waarheden van de wetenschap. In de informatiesamenleving heeft een ongeëvenaarde vermenigvuldiging en verknoping van met elkaar concurrerende bronnen en kanalen van informatie plaatsgevonden, die niet alleen de keuzevrijheid van publieken, maar ook het probleem voor zenders om die te bereiken, sterk heeft vergroot (vgl. McQuail 1994). Zelfs in de relaties tussen aanbieders en vragers op de markt van diensten en producten wordt een verschuiving in de richting van een vraaggestuurde economische ontwikkeling gesignaleerd en stuiten bedrijven en instellingen op de grenzen van hun orderingsmacht (vgl. Van Gent en Van der Zee 1998). De geloofsartikelen van de moderniteit, zoals veranderbaarheid, stuurbaarheid en maakbaarheid, hebben aan kracht ingeboet. In de laatmoderne samenleving heeft het 'planned change'-denken concurrentie gekregen van het 'negotiated change'-denken (vgl. Van Woerkum en Adolfse 1998). Het poldermodel dat daar de uitdrukking van is, vormt de poging om van de genoemde geloofsartikelen te redden wat er te redden valt, onder het motto van gezamenlijkheid en ruil. Daarbij is het de vraag of dat model wel voldoende rekening houdt met een aantal fundamentele verschuivingen die in het debat over moderniteit gesignaleerd worden (vgl. Giddens 1990; Hall, Held en McGrew 1992).

De laatmoderne samenleving wordt gekenmerkt door een versnelling van het tempo van het sociale veranderingsproces en door het grensoverschrijdend karakter daarvan. De ontwikkeling van informatie- en communicatietechnologie, en de verdichting van het mondiale vervoersnet spreken wat dat betreft boekdelen. Zo ontstaat een vaak wereldomspannende verbondenheid van het handelen van actoren op zeer uiteenlopende plaatsen en tijden. Als gevolg daarvan zijn mensen in staat over de grenzen heen te kijken die hun horizon bepaalden en nog onbekende bronnen van kennis en creativiteit

aan te boren. Maar die kennis en technologie zijn niet onschuldig, en met hun verbreiding en toepassing worden ook de risico's (milieuvervuiling, oorlog, criminaliteit, aantasting van de privacy) die ermee verbonden zijn, geëxporteerd. Het spelen op maatschappelijke velden is gebaat bij een zekere grensstelling: er zijn voorwaarden voor deelname, spelregels; er is een zekere mate van consensus over de inzet van het spel en de spelers weten elkaar te vinden. Maar globalisering en informatisering leiden juist tot ontgrenzing, en het belang van lokale sociale en culturele verbanden voor het handelen van actoren begint te eroderen. Men is zich vaak niet bewust van externe invloeden op het eigen handelen of van de consequenties daarvan op andere plekken en tijden. Ontworteling en roekeloosheid zijn handelingskenmerken geworden die vaak eerst *post hoc* aan het licht treden, en dan doorgaans heftige reacties en tegenbewegingen oproepen. Voor overheden, bedrijven en instellingen, en niet in de laatste plaats voor de wetenschap, om maar enkele hoofdrolspelers in de spelen van de moderniteit te noemen, levert een dergelijke grens- en dus vaak regeloverschrijdende vervlechting van het handelen ordeproblemen op. Globalisering, individualisering, informatisering, en migratie maken de maatschappelijke organisatie van het menselijk samenleven wellicht boeiender en uitdagender, maar bovenal ingewikkelder en onoverzichtelijker.

Deze ontwikkelingen hebben onmiskenbaar gevolgen voor voorlichtingspraktijken en de conceptualisering daarvan (vgl. McLennan 1992, 328). Tal van spelen, zoals die betrekking hebben op zulke uiteenlopende gebieden als landbouw, ruimtelijke ordening, gezondheid, of immigratie en asiel, zijn in de periode van de laatmoderniteit immers in een aantal opzichten van karakter veranderd. Deelnemende actoren opereren minder plaatsgebonden, ze bewegen zich flexibel, als het moet over grote delen van de aardbol, en hebben vaak verschillende ijsers in het vuur. Er staan hun verschillende informatiebronnen, concurrerende verhalen en aanwijzingen van een groeiend leger van experts pro en contra ter beschikking. Op hun weg vinden zij steeds wisselende coalities van kundige en mondig tegenspelers. De relevante kenmerken van spelen, zoals de spelregels, de waarde en verdeling van hulpbronnen, de consequenties van beslissingen en afspraken en de strategieën van mee- en tegen-

standers, zijn minder doorzichtig en minder beïnvloedbaar geworden, ook voor relatief machtige spelers. De voor- en nadelen van (de soms verplichte) participatie zijn niet meer volledig van te voren bekend en worden in toenemende mate pas in de loop van de interactie ontdekt en gecreëerd (Godfroy 1981, 89). Het aantal spelers is toegenomen, het spel voltrekt zich op verschillende niveaus tegelijk, het speltempo is enorm verhoogd en de verschillende zetten van de deelnemers zijn steeds verder met elkaar verweven geraakt (zie Elias 1978; Giddens 1984). Waar voorlichting en informatievoorziening voorheen vooral dienden om het spel te spelen op de grondvesten van een in grote lijnen geaccepteerde en werkende orde, worden ze thans ingezet in pogingen om de grenzen, de orde en de legitimiteit van het spel zelf kunstmatig en tegen de vervluchtigingstendensen van de laatmoderniteit in, te creëren of te herstellen. 'Draagvlak' is het *buzzword* van de informatievoorziening geworden. De orkestratie van al dan niet brede maatschappelijke discussies over planologische kernbeslissingen illustreert dat, maar toont tegelijkertijd ook aan hoe moeilijk een dergelijke taakstelling is (zie Koppenjan en Rijnveld 1998).

Beck (1996) spreekt in dit verband van de *risk society*. In deze risicomaatschappij is sprake van een steeds sterker wordende vervlechting van handelen en belangen; het gevolg hiervan is dat risico's eerder en vaker (moeten) worden genomen. De sociale conflicten gaan dan ook steeds minder over de verdeling van welvaart en voorspoed, maar in toenemende mate over de verdeling van risico's en over de vraag wie beslist, wie er welke risico's loopt. De discussies over deze onvoorziene gevolgen draaien niet langer om de oplossingen van de experts. Deze kunnen weliswaar inhoudelijke informatie leveren, maar nooit beoordelen welke oplossingen sociaal en cultureel acceptabel zijn. In de laatmoderne samenleving is de geldigheid van kennis een vluchtig artikel geworden. Enerzijds leidt dit tot demonopolisatie van kennis; anderzijds stijgt de vraag naar kennis. Kennis wordt meer en meer nodig, terwijl deze tegelijkertijd steeds minder volledig en toereikend is (Beck 1996, 156). Professionals zijn niet langer 'de boegbeelden van de samenleving'. Hun adviezen spreken elkaar tegen en zij zijn elkaars concurrenten geworden in de strijd om de aandacht en belangstelling van burgers die zich in toe-

nemende mate gedragen als 'proto-professionals' (De Swaan 1989, 251). Er is sprake van kennisconcurrentie, waardoor kennis steeds meer als strategisch goed in plaats van als waarheid wordt gezien. Daarmee brokkelt het 'alleenvertoningsrecht' van de expert af, en ook van de voorlichter, die op basis van dat recht zijn programma's placht te ontwikkelen en implementeren. De behoefte aan retoriek, aan het taalspel van de deskundigen neemt sterk toe. In de informatiesamenleving wordt de verpakking, de kerncompetentie van de voorlichter, minstens zo belangrijk als de boodschap. Maar tegelijkertijd neemt het gezag van de in circulatie gebrachte boodschappen, de traditionele legitimiteitsbron voor de voorlichtingspraktijk, af en vindt er een nivellering van waarheids- of nuttigheidsaanspraken plaats. Die aanspraken staan bovendien steeds minder van te voren vast, maar moeten in het spel van retoriek en onderhandeling eerst gemaakt worden. Daarmee komen voorlichters onvermijdelijk steeds meer op het terrein van de politicus en de ideoloog.

De belangstelling voor het poldermodel is zowel te verklaren vanuit de opkomst van de risicomaatschappij, als op basis daarvan te bekritisieren. Gevestigde kennismonopolies, zoals die van de wetenschap of van medische professionals, worden ondergraven; risicospreiding en gezamenlijke verantwoordelijkheid lijken de oplossing. Het poldermodel veronderstelt een harmonieuze onderhandelingsmaatschappij, waar conflicten geslecht kunnen worden en geen grote ongelijkheid bestaat. Het poldermodel zet het gevoel dat door onderhandelen iedereen kan winnen, kracht bij. Maar tegelijkertijd wordt dat synergetische principe gelochend, doordat het veelal gaat om processen waarin schaarse goederen, rechten of risico's uiteindelijk ongelijk verdeeld worden of waarvan de gevolgen buiten de eigen kring of op de langere termijn niet te overzien zijn. In deze 'ongekende samenleving' (Van Gunsteren 1992), waartegen men in het poldermodel de dijken probeert te verhogen, wordt een evaluatie van de uitkomsten van ruilprocessen waarvan voorlichting deel uitmaakt, een lastige aangelegenheid. In deze context zijn de zelfdiscipline, matiging en gezamenlijke verantwoordelijkheid van spelers die in het poldermodel verondersteld worden, onvoldoende om 'redelijke' oplossingen te bereiken, maar ze verliezen ook aan van-

zelfsprekendheid. En daarmee worden de grenzen van het veelgeprezen poldermodel bereikt en slaan de ongekende mogelijkheden ervan om in onverwachte beperkingen.

4 Een pleidooi voor een reflexieve voorlichtingskunde

De voorlichtingskundige praktijk is er niet bij gebaat zich eenvoudig te voegen naar de laatste, interactieve wending in de wereld van beslissers, managers en beleidsmakers. Die praktijk dient naar onze overtuiging gestoeld te zijn op een zelfstandige analyse van de betekenis van ingrijpende veranderingen die de laatmoderne samenleving kenmerken, voor de velden waarin zij opereert en voor haar positie daarin. Het gaat daarmee om een reflexieve analyse: slechts een voorlichtingskunde die zichzelf begrijpt als actieve partij in en ten opzichte van de maatschappelijke ontwikkeling, schept zich een kans op een gefundeerd zicht op de eigen mogelijkheden en beperkingen. De veldtheoretische benadering van voorlichting van waaruit we hiervoor onze kanttekeningen op het poldermodel hebben geformuleerd, biedt hiertoe aanknopingspunten. We moeten op deze plek volstaan met een zeer summiere uiteenzetting van deze benadering (zie verder Schedler en Glastra 1998a; Schedler e.a. 1998).

Een veld kan worden opgevat als een configuratie van machts- en afhankelijkheidsrelaties, als een apart te onderscheiden wereld zoals die van de kunst, de media, de gezondheidszorg of het onderwijs (Bourdieu 1992a, 171-178). Op een veld wordt met behulp van verschillende hulpbronnen een spel gespeeld. Dat gebeurt volgens bepaalde regels, die variëren van schriftelijke afspraken tot gewoontes die geen toelichting (meer) behoeven, en die routineus, maar ook bewust gehanteerd worden. Voor alle spelers (individueën, groepen, organisaties en instituties) die aan het spel mee (moeten) doen, staan specifieke, conflicterende maar vaak ook overeenkomstige belangen op het spel. Om deze belangen veilig te stellen en veldposities te verstevigen, moeten spelers hulpbronnen aanwenden, zoals bevoegdheden, status, expertise, relaties, informatie en financiën. De kapitaalsoorten die in een bepaald spel in een bepaalde periode van waarde zijn, zijn ongelijk verdeeld over de betrokken spelersgroepen. Dit betekent dat niet elke speler evenveel mo-

gelijkheden heeft om de loop van het spel op een voor hem gunstige wijze te beïnvloeden. Op basis van deze veldtheoretische benadering vatten wij het ontwikkelen implementeren en evalueren van voorlichtingsprogramma's op als een veldgebonden aangelegenheid. Voor inzicht in de successen en mislukkingen, en in de continuïteit van en veranderingen in thema's en methodieken van voorlichting, moeten de belangen, verhoudingen, hulpbronnen, beelden en regels van het betreffende veld worden geanalyseerd. Daartoe maken wij een onderscheid tussen de sociale en de culturele orde van een veld en het handelen van of de interacties tussen de spelers.

De *sociale orde* van een veld heeft betrekking op de stand van zaken wat betreft toegangsvoorwaarden, hiërarchische verhoudingen, spelsituatie, winstkansen, coalitievorming en concurrentieverhoudingen. Omdat de hulpbronnen die op een bepaald moment in een veld van waarde zijn, ongelijk verdeeld zijn over de betrokken spelersgroepen, zijn tussen hen interdependenties ontstaan en is er sprake van ingesloten belangentegenstellingen en uitgekristalliseerde taakverdelingen. Hoewel de sociale orde van een veld zich kenmerkt door relatief stabiele patronen, kunnen nieuwe spelers, onverwachte samenwerkingsverbanden, de waardevermeerdering of -vermindering van bepaalde hulpbronnen en nieuwe belangentegenstellingen en -overeenkomsten de bestaande orde aan het wankelen brengen en ook ingrijpend wijzigen.

De *culturele orde* van een veld verwijst naar de uiteenlopende en tegenstrijdige waarden, definities, en regels die in een bepaalde periode meer of minder geldingskracht bezitten onder de spelersgroepen die samen het veld vormen. Op basis hiervan vormen deze groepen zich een beeld over hun onderlinge relaties en maken zij een inschatting over de eigen mogelijkheden en beperkingen. De culturele orde biedt aanknopingspunten voor antwoord(en) op de vraag welke problematiek in het veld 'in bewerking' is, welke oplossingen (on)mogelijk zijn en wie hiervoor in eerste instantie verantwoordelijk moet worden gehouden. De culturele orde kan onder invloed van relatief stabiele en naar buiten afgesloten verhoudingen tussen de spelers uitgroeien tot de 'doxa' van een veld, de vanzelfsprekende uitgangspunten over wat het de moeite waard maakt in het veld te investeren en

hoe dat het beste gedaan kan worden. Als gevolg van weerstand en oppositie kan deze stilzwijgende leer uiteenvallen in vormen van orthodoxie en heterodoxie. De reeks omslagen in het denken over de (sociale of biologische) aard van psychische stoornissen en de behandeling daarvan sinds de jaren zestig illustreert dit punt.

De sociale en culturele orde van een veld zijn producten van het *handelen* van en de alledaagse *interacties* tussen spelers in een veld, en ze fungeren tevens als de voorwaarden die dat handelen en die interacties mogelijk maken. Het formuleren van intenties en het implementeren van strategieën van voorlichters is verbonden met het op een bepaald moment in een veld voorhanden reservoir van beelden, argumenten, methodieken en de regels voor het gebruik ervan. Het voorstellingsvermogen van voorlichters wordt van een horizon en een blikrichting voorzien door deze culturele orde. Tegelijkertijd is het handelen van deze spelersgroep verbonden met de sociale orde: met de posities die betrokkenen daarbinnen innemen, de belangen die voor hen op het spel staan en de hulpbronnen waarover zij beschikken. Handelen brengt als het ware het culturele en het sociale samen, maar maakt ook breuken, discontinuïteiten en tegenstellingen daarbinnen inzichtelijk.

In de maatschappij is een nimmer aflatende strijd gaande om de verdeling van (schaarse) goederen en de toekenning van rechten. Voorlichting is onvermijdelijk met dergelijke verdelingsprocessen verbonden en op grond daarvan wordt ook rondom voorlichting strijd geleverd. De specifieke politieke, economische, sociale en culturele structuren van de samenleving waarin voorlichtingsprogramma's ontstaan en worden uitgevoerd en geïnterpreteerd, beïnvloeden, of voorlichters dat nu leuk vinden of niet, alle aspecten van die programma's. Het ontwikkelen, implementeren en evalueren van voorlichting is niet een eenmalig schot dat gelost wordt in het informatietijdperk, maar een verzameling communicatieve en organisatorische handelingen die plaatsvinden in een netwerk van machtsverhoudingen en belangen(teenstellingen). Het is vaak een tegenstrijdig proces, dat vanuit verschillende hoeken en uiteenlopende standpunten wordt gevoed en gestuurd (Van Woerkum 1994, 244). Voorlichting vormt één van de zetten die kunnen worden gedaan in het machtsspel in het veld, en voor-

lichters zijn één van de groepen van spelers die met elkaar verbonden zijn in de hiërarchie van het veld. Voorlichting vindt plaats in een tegenstrijdig krachtenveld, waarin de speelruimte van voorlichters en hun organisaties is voorgestructureerd (Garnham 1997; Kellner 1997). De kracht of de onmacht van voorlichting is met name afhankelijk van de configuratie van het veld en de posities van waaruit zij ingezet wordt (Rakow 1989, 170).

Voorlichtingspraktijken hebben net als andere maatschappelijke praktijken een 'dubbele binding' (Schedler en Glastra 1998b). De eerste binding betreft het inhoudelijk probleem van derden, waarvoor voorlichters en hun organisaties een oplossing of, zoals dat tegenwoordig heet, een handreiking trachten te bieden. Met behulp van voorlichting wordt gepoogd bij te dragen aan bijvoorbeeld gezondheidsbevordering, opvoedingsverbetering en vermindering van de mestproblematiek. De tweede binding heeft betrekking op de institutionele, professionele en organisationele belangen van degenen die in de voorlichtingspraktijk werkzaam zijn. Deze organisaties en hun professionals willen overleven, hun positie in het veld verstevigen en zich profileren ten opzichte van de concurrentie (vgl. Bourdieu 1992a, 1992b). Met het geven van voorlichting staat dus niet alleen het probleem dat om een oplossing vraagt op het spel, maar tegelijkertijd ook de betrokken organisatie en de plaats die deze organisatie in het maatschappelijk krachtenveld inneemt (zie Brint en Karabel 1991). Voorlichting brengt zodoende strategisch handelen met zich mee op twee niveaus (Schedler en Glastra 1998c, 43-44): 'objectstrategieën' hebben betrekking op het oplossen van problemen van derden, 'veldstrategieën' zijn gericht op accumulatie van de eigen hulpbronnen en op positieverbetering van de voorlichtingspraktijk. Het succes of het falen van voorlichting is niet alleen afhankelijk van objectstrategieën, maar eerst en vooral van veldstrategieën en van de sociale verhoudingen tussen de betrokken actoren waarin die strategieën worden ingezet (vgl. McQuail 1994). Wanneer objectstrategieën onderzocht worden zonder daarbij veldstrategieën te betrekken, levert dit gebrekkige inzichten en eenzijdige verklaringen op. Tussen deze communicatieve en organisatorische niveaus van het strategisch handelen bestaat een verband en kennis hieromtrent leidt tot meer fundamenteel inzicht in de

(on)mogelijkheden van voorlichting.

De analyse van tendensen die de laatmoderne samenleving karakteriseren, heeft echter ook consequenties voor het veldtheoretisch perspectief. Duidelijk is, dat de begrenzing van velden onder invloed van die tendensen steeds verder ondergraven wordt. Spelers bewegen zich van veld naar veld volgens de wetten van de markt, ze brengen nieuwe hulpbronnen mee en introduceren andere regels. Spelen beginnen elkaar te overlappen, velden vallen uiteen, maar als tegenbeweging ontstaan ook steeds pogingen om uit al dan niet verlicht eigenbelang grenzen opnieuw te trekken of polderdijken op te hogen. Grensconflicten zullen daarom steeds frequenter en vaak ook heftiger worden. Bij dat alles wordt de stabiliteit van de culturele en sociale orde van velden voortdurend bedreigd. Daarmee is de bestaansbasis van de voorlichtingspraktijk ter discussie gekomen. Er zijn voor haar in deze vlottende situatie drie verlokkingen. De eerste verlokking bestaat uit een voortzetting van de traditionele rol van de boodschapper van wie zich nog immer of steeds opnieuw koning waant. De tweede verlokking is gelegen in de polder waar allen gelijk, mondig en redelijk geacht worden, en waar de voorlichter zich kan opwerpen in de modieuze gedaante van spelfaciliteerder. De derde verlokking is er een van postmoderne snit en betekent dat men in de draagvlakpartituur zijn eigen ideologische noten meeblaast naast die van politiek, wetenschap en technologie. Het goede, het schone of het ware doorgeven en anderen in staat stellen in samenspraak redelijke oplossingen te vinden, dat zijn de wegen die een voorlichtingspraktijk volgt die de objectstrategie verabsoluteert en de eigen positie in het veld negeert. De poging het eigen gelijk te krijgen en het spel te maken in het gevecht om draagvlak laat het omgekeerde beeld zien. Alledrie de wegen lijken ons vroeg of laat dood te lopen, enerzijds in dienstbaarheid die de ogen sluit voor de eigen positie van de voorlichtingsdiscipline in voortdurend veranderende (verhoudingen in) velden, anderzijds in een grenzeloze zelfoverschatting, die overal op de loer licht waar men meent dat de versterking van de eigen positie automatisch ook aan derden of het algemeen belang ten goede komt.

Daarom pleiten wij voor een reflexieve voorlichtingskunde. Dit betekent in de eerste plaats, dat tegen de achtergrond van de hiervoor geschetste

tendensen in de laatmoderne samenleving geen sprake (meer) is van duurzame recepten, standaardformules of overal inzetbare praktijkmodellen (zie ook Aarts 1998). Dat vergroot het belang van het analytisch element ten opzichte van de traditioneel benadrukte kwesties van planning en techniek in de voorlichting. Telkens zal een analyse van de problemen en de specifieke maatschappelijke (krachts)verhoudingen waarin die zich voordoen, situationele oplossingen moeten voortbrengen.

In de tweede plaats brengt dit met zich mee, dat de interventies van voorlichters niet uitsluitend tot het vermeende belang van cliëntgroepen of de kwaliteit van hun onderlinge afstemmingsproces kunnen worden gereduceerd, maar dat deze interventies verbonden zijn met bijvoorbeeld de eigen professionele belangen en met de verhoudingen tussen uiteenlopende organisaties. De voorlichtingspraktijk kan zich niet langer buiten de analyse sluiten. Strategisch inzicht, kennis van de ontwikkelingen in het veld en (spel)analytisch vermogen kunnen het isolement, de afhankelijkheid, of juist de illusie spelbepaler te zijn, van menig voorlichter doorbreken.

Ten derde doelen we met 'reflexief' niet alleen op een voorlichtingspraktijk die over zichzelf nadenkt in termen van doelen en middelen, maar zich ook, in de zin van Beck, verstaat als een praktijk die gevoed wordt door en doortrokken is van de sociale en culturele dilemma's en tegenstellingen waarop het juist antwoorden en uitwegen probeert te formuleren, en in die zin ook steeds bijdraagt aan de reproductie of transformatie van die dilemma's. Voorlichting is daarom geen onschuldige of goede, maar een voor de bredere maatschappelijke context en voor de eigen beroepsgroep risicodragende onderneming. Een risico dat analyse vraagt.

Tot slot impliceert een reflexieve voorlichtingskunde dat de invloed van voorlichting weliswaar niet hoeft te worden onderschat, maar zeker ook niet moet worden overschat. Voorlichting is geen *deus ex machina*. Door de sociale en culturele dynamieken en beperkingen van velden in kaart te brengen, wordt een zekere desillusie omtrent voorlichting onvermijdelijk. In onze opvatting wordt hiermee recht gedaan aan de stand van zaken in de laatmoderne risicomaatschappij, waar de autoriteit van staat, wetenschap, of technologie niet langer vanzelfsprekend is.

Noten

1 De auteurs die wij aanhalen bij het transmissiemodel, zijn in meer of mindere mate van mening veranderd. Een voorbeeld hiervan is Van Woerkum (1997, 20) die toegeeft dat hij 'sadder and wiser' is geworden. Ook Van Gent (1994, 14) en Katus (1998, 215) opteren heden ten dage voor een

meer procesmatige benadering van voorlichting.

2 Met Aarts (1998, 43) en Van Woerkum (1997, 76) zijn wij van mening dat het onderscheid tussen beleid in de ontwerp- en uitvoeringsfase deels kunstmatig is. Ook al doende wordt beleid gemaakt.

Literatuur

Aarts, N., 1998, *Een kwestie van natuur: Een studie naar de aard en het verloop van communicatie over natuur en natuurbeluid*, Wageningen: s.n.

Beck, U., 1996, *Risk society: Towards a new modernity*, London, New Delhi: Sage.

Bosman, J., E. Hollander, P. Nelissen, K. Renckstorf, K. Wester en C. van Woerkum, 1989, *Het omgaan met kennis en de vraag naar voorlichting: Een multidisciplinair theoretisch referentiekader voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting*, Nijmegen: ITS.

Bourdieu, P., 1992a, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip*, Amsterdam: Van Gennep.

Bourdieu, P., 1992b, *Argumenten voor een reflexieve maatschappijwetenschap*, Amsterdam: SUA.

Brint, S. en J. Karabel, 1991, 'Institutional origins and transformations: The case of American community colleges'. In: W.W. Powel en P.J. Dimaggio (red.), *The new institutionalism in organizational analysis*, Chicago, London: The University of Chicago Press, 337-360.

Broeck, H. van den, 1996, *Lerend management: Verborgene krachten van managers en organisaties*, Tiel: Lannoo Scriptum Management.

Doorewaard, H., 1998, 'Organisatieontwikkeling: Concepten en benaderingen'. In H. Doorewaard en W. de Nijs (red.), *Organisatieontwikkeling en human resource management*, Utrecht: Lemma, 49-68.

Elias, N., 1978, *What is sociology?*, London: Hutchinson.

Engel, P., 1994, 'Informatieve voorlichting'. In N. Röling, D. Kuiper en R. Janmaat (red.), *Basisboek voorlichtingskunde*, Meppel, Amsterdam: Boom, 175-196.

Fligstein, N., 1991, 'The structural transformation of American industry: An institutional account of the causes of diversification in the largest firms, 1919-1979'. In: W.W. Powel en P.J. Dimaggio (red.), *The new institutionalism in organizational analysis*, Chicago, London: The University of Chicago Press, 311-336.

Frouws, J., 1998, 'De legitimiteit van het mestbeleid'. In: P.E. Schedler en F.J. Glastra (red.), *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma, 51-68.

Garnham, N., 1997, 'Political economy and the practice of cultural studies'. In M. Ferguson en P. Golding (red.), *Cultural studies in question*, London: Sage, 56-73.

Gent, B. van, 1990, 'Voorlichting in vogelvucht'. In: B. van Gent en J. Katus (red.), *Voorlichting: Theorieën, werkwijzen en terreinen*, Houten, Deurne: Bohn, Stafleu, Van Loghum, 9-21.

Gent, B. van (1994), *Filosofie van de voorlichting. Een terreinverkenning*, Bussum: Coutinho.

Gent, B. van en H. van der Zee, 1998, *Competentie en arbeidsmarkt*, Den Haag: Elsevier/Delwel.

Giddens, A., 1984, *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*, Cambridge: Polity Press.

Giddens, A., 1990, *The consequences of modernity*, Cambridge: Polity Press.

Godfroy, A., 1981, *Netwerken van organisaties: Strategieën, spelen en structuren*, 's Gravenhage: Vuga.

Gunsteren, H.R. van, 1992, *Eigentijds burgerschap*, WWR Publikatie. 's Gravenhage: Sdu Uitgevers.

Hall, S., D. Held en T. McGrew (red.), 1992, *Modernity and its futures*, Cambridge: Polity Press.

Katus, J., 1984, *Volkstelling in opspraak: Een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de volkstelling van 1971*, Leiden: s.n.

Katus, J., 1998, 'Voorlichting in transformatie: van hulpverlening tot management'. In: J. Katus, J. Kessels en P. Schedler (red.), *Andragologie in transformatie*, Amsterdam: Boom.

Kellner, D., 1997, 'Overcoming the divide: Cultural studies and political economy'. In: M. Ferguson en P. Golding (red.), *Cultural studies in question*, London: Sage, 102-119.

Klandermans, B. en E. Seijdel (red.), 1991, *Overtuigen en activeren: Publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk*, Assen: Van Gorcum.

Kok, G., H.A.M. Wilke en R.W. Meertens (red.), 1992, *Voorlichting en verandering*, Groningen: Wolters Noordhoff.

Koppenjan, J. en M. Rijnveld, 1998, 'Beslissen over HSL-zuid: "Mission impossible" of proeftuin voor interactieve besluitvorming?'. In: P.E. Schedler en F.J. Glastra (red.), *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma, 121-148.

McLennan, G., 1992, 'The enlightenment project revisited.' In: S. Hall, D. Held en T. McGrew (red.), *Modernity and its futures*, Cambridge: Polity Press, 327-378.

McQuail, D., 1994, *Mass communication theory: An introduction*, London: Sage.

Meegeren, P. van, 1989, *Milieuvoorlichting: Model voor een planmatige aanpak*, Meppel, Amsterdam: Boom.

Meegeren, P. van, 1997, *Communicatie en maatschappelijke acceptatie: Een onderzoek naar de houding ten aanzien van de 'dure afvalzak' in Barendrecht*, Wageningen: s.n.

Rakow, J., 1989, 'Information and power: Toward a critical theory of information campaigns'. In: Ch.T. Salmon (red.), *Information campaigns: Balancing values and social change*,

Newbury Park, London: Sage, 164-184.

Röling, N., 1994a, 'Uitgangspunten'. In N. Röling, D. Kuiper en R. Janmaat (red.), *Basisboek voorlichtingskunde*, Meppel, Amsterdam: Boom, 37-57.

Röling, N., 1994b, 'Voorlichting en innovatie'. In N. Röling, D. Kuiper en R. Janmaat (red.), *Basisboek voorlichtingskunde*, Meppel, Amsterdam: Boom, 275-296.

Schedler, P.E. en F.J. Glastra, 1998a, (red.), *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma.

Schedler, P.E. en F.J. Glastra, 1998b, 'Een politieke sociologie van de voorlichting'. In Schedler, P.E. en F.J. Glastra (red.), *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma, 13-18.

Schedler, P.E. en F.J. Glastra, 1998c, 'Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Theoretische achtergronden, conceptuele uitwerkingen en empirische perspectieven'. In: P.E. Schedler en F.J. Glastra (red.), *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma, 19-50.

Schedler, P.E., F.J. Glastra en E. Kats, 1998, 'Public communication and field theory'. *Political Communication*, 15: 445-461.

Swaan, A. de, 1989, *Zorg en de staat: Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*, Amsterdam: Bert Bakker.

Tennekes, J., 1995, *Organisatiecultuur: Een antropologische visie*, Leuven, Apeldoorn: Garant.

Weenig, W.H., 1991, *Information diffusions and persuasion in communication networks: The strengths of strong and weak ties*, Leiden: s.n.

Woerkum, C. van, 1984, *Massamediale voorlichting: Een werkplan*. Meppel, Amsterdam: Boom.

Woerkum, C. van, 1994, 'Voorlichting en beleid'. In N. Röling, D. Kuiper en R. Janmaat (red.), *Basisboek voorlichtingskunde*. Meppel, Amsterdam: Boom, 243-253.

Woerkum, C.M.J. van, 1997, *Communicatie en interactieve beleidsvorming*, Houten, Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum

Woerkum, C. van en L. Adolfse, 1998, 'Interactieve kennisontwikkeling en -benutting'. *Sociale interventie*, 7: 10-19.

Zandvliet, A., 1998, 'De popularisering van een gezonde leefstijl: Een casestudie van de productie van een "soap" in de gezondheidsvoorlichting'. In: P.E. Schedler en F.J. Glastra (red.), *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma, 69-86.

Zwaard, J. van der, 1998, 'Institutionele mechanismen in een groeisector: Opvoedingsvoorlichting aan jonge allochtone moeders'. In: P.E. Schedler en F.J. Glastra (red.), *Voorlichting in veldtheoretisch perspectief: Uitgangspunten en casestudies*, Utrecht: Lemma, 107-120.